

ՏԱՅՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՑՔԵՐԻ ԱԿՆԱՐԿ (Դ. - Ժ. ԴԱՐԵՐ)

ՌԱՅԱՅԷԼ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ

Պատմական Տայք նահանգը տարածւում էր Ճորոխ գետի միջին հոսանքի աւազանում: Հնագոյն ժամանակներում՝ մ.թ.ա. ԺԴ.-ԺԳ. դարերում այն կազմում էր Հայասա կամ Խայասա ցեղային միութեան տարածքի արեւելեան ծայրամասը: Հայասան հանդիսացել է Հայ ժողովրդի կազմաւորման գլխաւոր շրջաններից մէկը¹: Այստեղից է ծագում նրա իշխանական տոհմը՝ Մամիկոնեանների Ֆէոդալական տունը²:

Տայքի պատմութիւնը շատ կողմերով համընթաց է հայկական միւս նահանգների պատմութեանը, բայց ունի իր առանձնայատուկ կողմը: Տայքում Ժ. դարում առաջացաւ Բագրատունիների նոր իշխանութիւն, որի կառավարիչները յարել էին քաղկեդոնականութեանը: Այդ հանգամանքը իր խորը կնիքը դրեց նահանգի դաւանաբանական վիճակի վրայ: Չուտ հայադաւան նահանգի բնակչութեան մի մասը դարձաւ քաղկեդոնիկ՝ վրաց եկեղեցուն միանալու միջոցով: Թուլացաւ նահանգի հայախօս բնակչութեան կապը Հայաստանեայց Եկեղեցու հետ: Դա իր հերթին նպաստեց վրացադաւան հայերի մահմեդականացմանը, որը կատարուեց բռնութեամբ ԺԷ. դարի առաջին կէսին³:

Տայքի պատմութեան խոշոր շրջափոխերը (Մամիկոնեան տիրոյթ, Բագրատունեաց իշխանութիւն, բնակչութեան բռնի մահմեդականացում) պահանջում են առանձին-առանձին ուշադիր քննութիւն: Սոյն յօդուածը սկիզբ է դնում մեր կողմից նահանգի քաղաքական անցքերի պատմութեան քննութեանը:

ՏԱՅՔԸ՝ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐՈՅԹ

Ըստ Է. դարի հայկական Աշխարհացոյցի, Տայքը Մեծ Հայքի տասնչորսերորդ նահանգն էր, տեղադրուած Բարձր Հայքի, Գուգարքի, Խաղտիքի ու Այրարատի Բասեն եւ Վանանդ գաւառների միջեւ⁴:

Արշակունեաց Հարստութեան օրօք նախարարական կարգերի յաղթանակով (Ա.-Գ. դարեր) ամբողջ Հայաստանը բաժանուել էր մի քանի տասնեակ իշխանական (տանուտէրական) տների միջեւ: Նրանց

մէջ կային առաւել խոշոր եւ ազդեցիկ տոհմեր, որոնք երկրի ներքին եւ արտաքին հասարակական-քաղաքական կեանքում վճռական դեր էին կատարում, ժառանգական-սեփականատիրական իրաւունքով տիրում իրենց հողաբաժիններին: Դրանցից էին, առաջին հերթին, Արշակունիները, Մամիկոնեանները, Բագրատունիները, Արծրունիները, Կամսարականները, Սիւնեցիները եւ այլք:

Ինչ վերաբերում է Տայքին, ապա այն պատկանել է Արշակունեաց շրջանի թերեւս երկրորդ ազդեցիկ իշխանական տոհմին՝ սպարապետութեան պաշտօնը վարող Մամիկոնեաններին⁵: Եւ դարու պատմագիր Փաւստոս Բիւզանդը վկայում է, որ Մամիկոնեանների տոհմական կալուածքները՝ հողային տիրոջները, բերդերը եւ այլն գտնւում էին Տայոց «աշխարհում», ինչպէս այն ժամանակ կոչւում էին Հայաստանի պատմա-աշխարհագրական մարզերը՝ նահանգները: Այսպէս, պատմիչի տեղեկութեամբ, Տիրան թագաւորի ժամանակ (338-350), երբ Հայաստանում կենտրոնական իշխանութեան եւ կենտրոնախոյս ֆէոդալական ոյժերի միջեւ պայքարը հասել էր իր գագաթնակէտին, բազմաթիւ նախարարական տներ ենթարկուեցին հալածանքի: Առանձնապէս տուժեցին Ռշտունիներն ու Արծրունիները, որոնք Փաւստոսի անտարակոյս չափազանցուած խօսքերով, համարեա ի սպառ բնաջնջուեցին: Կենդանի մնացին միայն երկու մանուկներ՝ Մեհենդակ Ռշտունու որդի Տաճատը եւ Վաչէ Արծրունու որդի Ծաւասպը: Այդ երկուսին փրկեցին Մամիկոնեան Վասակ եւ Արտաւազդ իշխանները, որոնք ղժգոհելով Տիրանի դաժան եւ անհեռատես քաղաքականութիւնից, հեռացել էին իրենց հայրենիք՝ Տայք եւ չէին խառնւում երկրի գործերին: «Եւ չոգան յաշխարհն իւրեանց յամուրս Տայոց, եւ անդ նստան ամս բազումս ընտանեօք իւրեանց, եւ թողին զայլ գտուն իւրեանց»⁶:

Տիրանի սխալ քաղաքականութիւնը ուղղեց նրա Արշակ Բ. որդին (350-մօտ 368): Նա հաշտուեց հալածուած նախարարների հետ եւ վերադարձրեց նրանցից խլուած կալուածքները: Մամիկոնեանների հետ հաշտուելու նպատակով, Արշակն անձամբ ուղեւորուեց Տայք եւ վերականգնեց նրանց դիրքը: «ապա երթեալ գտանէր զնոսա յամուրս աշխարհին Տայոց յիւրեանց աշխարհին, եւ դարձուձանէր զնոսա յընդանութիւնն»: Արշակը Մամիկոնեանների աւագ եղբօրը՝ Վարդանին ճանաչեց տոհմի նահապետ, միջնեկին՝ Վասակին հաստատեց սպարապետի պաշտօնում, իսկ կրտսերին նշանակեց զօրապետ⁸:

Երբ Արշակի գահակալութեան վերջին տարիներին հակապարսկական ազատագրական պայքարում Վարդանը դաւաճանեց եւ անցաւ պարսիկների կողմը, Վասակ Սպարապետն ու Արշակը դաւաճանին պատժելու համար անցան Տայք. «ապա երթեալ գտանէին զնա յիւրում գաւառին ի Տայս, յիւր ամուր բերդին՝ որում անուն էրախսանի կոչի»⁹: Այստեղ Վասակը սպանեց դաւաճան եղբորը: Այսպիսով Փաւստոսը ակնյայտօրէն մատնանշում է, որ Տայքը Մամիկոնեանների ոստանն էր, «սեփական աշխարհը»:

Փաւստոսի վերջին վկայութիւնից ճշտւում է նաեւ, որ էրախսանին Մամիկոնեան տոհմի նահապետի աթոռանիստն էր¹⁰: Այն գտնւում էր ներկայ Իրխան գիւղի տեղում, Ճորոխ եւ Օլթի գետերի խառնատեղում¹¹, պատմական Ճակք գաւառում: Պէտք է եզրակացնել ուրեմն, որ նշուած գաւառը կազմում էր Մամիկոնեան տանուտէրերի սեփականութիւնը, նրանց բաժնեմասը, իսկ էրախսանին տոհմական կետրոնն էր:

Պատմաբան Սուրէն Երեմեանի կարծիքով Մամիկոնեանների նստոցը նոյն՝ Ճակք գաւառի Իշխան գիւղն էր, Իշխան գետի ակունքների մօտ¹², որի շրջակայքը կոչւում էր Իշխանանիստ Զոր¹³:

Տոհմական գլխաւոր նստոցի հարցը ճշտելու համար, սակայն, անհրաժեշտ են լրացուցիչ փաստեր: Հնարաւոր է տարբերակ, որ էրախսանի-Իրխան-Իշխան նոյն ամրոցն է, որովհետեւ երեքն էլ գտնւում էին Ճակք գաւառում: Հայագէտ Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշանի կարծիքով, Տայքի իշխանանիստ կենտրոնը Տավուսկերտ (Թավուսկերտ) բերդն էր (ճիշտ ձեւը՝ Տայոց Քար. այժմ թուրքերէնով կոչւում է «Տավուսքեար» կամ «Թավուսկեար»¹⁴): Այնուհանդերձ, դա չի հակասում մեր եզրակացութեանը, որովհետեւ Տայոց Քարը նոյնպէս գտնւում էր Ճակքում:

Դ. դարի սկզբին՝ Տրդատ Գ. Թագաւորի (298-մօտ 330) եւ Գրիգոր Ա. Լուսաւորչի կաթողիկոսութեան (302-325) ժամանակ, հայ իշխանաւորներից շատերը Երուսաղէմում կառուցել էին տոհմական վանքեր: Նրանց թիւը յետագայում հասնում էր 70ի: Վանքերի եւ տոհմերի անունները նշուած են «Վասն Վանօրէից Հայոց, որ յԵրուսաղէմ» վերնագրով մի ցուցակում¹⁵, կազմուած Անաստաս Վարդապետի կողմից Երուսաղէմ այցելելու ժամանակ՝ Զ. դարի վերջ-է. դարի սկզբին: Մամիկոնեաններն այդ թւում կառուցել էին Ս. Կարապետի եւ չորս այլ վանքեր, որոնց անունները ցուցակում չեն նշուած: Բացի այդ,

ցուցակում նշուած է նաեւ «Կողի Վանքը»: Կողը Տալքի գաւառներից էր, եւ քանի որ Դ. դարում Տալքում իշխում էին Մամիկոնեանները, ուստի եւ այդ վանքի կառուցողը կարող էր միայն Մամիկոնեան լինել: Առանձին վանքի կառուցումը վկայում է, որ Կող գաւառը նոյն Ֆէոդալական տան կրտսեր իշխաններից մէկի սեփականութիւնն էր:

Տալքի Բուդխա գաւառը, որտեղ հողային տիրոյթներ են ունեցել հայկական մանր իշխանական տներից Դիմաքսեանները, յիշատակում է միջնադարեան երկու կարեւոր վաւերագրերում՝ *Գահնամակում* եւ *Զօրանամակում*: *Գահնամակը* հայ նախարարական տների ցուցակ է, ուր ազգանունները դասաւորուած են համաձայն իրենց «պատուի», այսինքն՝ արքունիքում գրաւած նրանց դիրքի եւ ազդեցութեան: *Զօրանամակը* նոյնպէս նախարարական տների ցուցակ է, ուր ազգանունների դիմաց նշուած է նրանց ռազմական կարողութիւնը: Երկու ցուցակումն էլ նշուած են Դիմաքսեանների տարբեր ճիւղերի ներկայացուցիչները՝ Բուդխայի, Շիրակի եւ «Այլ»¹⁶: Բայց Շիրակը եւ Բուդխան Դիմաքսեանների տոհմական տիրոյթները չէին կարող լինել: Շիրակը վաղ միջնադարում Կամսարականների հայրենիքն էր, եւ այդ գաւառում ուրիշները կարող էին հողաբաժին ունենալ միայն որպէս նրանց վասալներ: Նոյնը պէտք է ասել Բուդխա գաւառի մասին: Խոշոր Ֆէոդալական հասարակարգին յատուկ երեւոյթ եւ փոխյարաբերութիւնների օրինաչափ նորմա էր, երբ աւելի թոյլ իշխանները խմբաւորում էին խոշոր եւ ուժեղ իշխանների շուրջ, մտնելով նրանց հովանաւորութեան տակ եւ ծառայելով նրանց բանակում, որպէս վարձատրութիւն իրենց սենիորից (աւագից) ստանում էին պայմանական սեփականատիրութեան իրաւունքով հողաբաժիններ¹⁷: Միայն այդ ձեւով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ Դիմաքսեանների առանձին ճիւղերը ունեցել են հողեր ուրիշ տներին պատկանող գաւառներում եւ կոչուել են այդ գաւառների անուններով: Իսկ թէ որտե՞ղ էին գտնուում Դիմաքսեանների տոհմական հողերը եւ ունեցե՞լ են նրանք այդպիսիք, մինչեւ այժմ գիտութեան մէջ չի պարզուած¹⁸:

Ի հարկէ, Մամիկոնեանները Դ. դարում չէ, որ տիրացել էին Տայոց Աշխարհին: Հայաստանում իշխանական տները առաջ էին եկել մինչեւ Արշակունեաց թագաւորութեան կազմաւորումը: Մ.թ. Ա. դարում, երբ Տրդատ Ա. Արշակունի (88-88) թագաւորը ձեռք էր բերել հայոց գահը, հայ իշխանական տները արդէն առկայ էին եւ ունէին իրենց ժառանգական տոհմական հողեր: Տրդատը միայն հաստատեց այն

վիճակը, որը գոյութիւն ունէր երկրում¹⁹։ Մամիկոնեանների նախնիները Տայքում պէտք է իշխէին դեռ ստրկատիրական ժամանակաշրջանից։ Այս հարցը սերտորէն առնչւում է տոհմի ծագման խնդրի հետ, բայց ներկայ յօդուածի շրջանակներից դուրս է²⁰։

Արշակունեաց շրջանից Տայքին վերաբերուող առաջին տեղեկութիւնը պատկանում է Ե. դարու պատմիչ Մովսէս Խորենացուն։ Նա հաղորդում է, որ Տրդատ (նրա մօտ՝ Վաղարշակ) Արքան՝ Թագաւորութեան վայելչութեան համար, յարմարեցնում է Տայոց Երկիրը, այնտեղ կառուցում ամառանոցներ, որսի տեղեր պատրաստում, Կողի կլիման մեղմացնում այգիներով ու բուրաստաններով²¹։

Այնուհետեւ, Բ.-Գ. դարերում Տայքը աղբիւրներում չի յիշատակւում։ Նրա կացութիւնը կարելի է պատկերել Հայաստանի քաղաքական իրավիճակի ընդհանուր ֆոնի վրայ։ Նշուած դարերում շարունակւում էր նախկինում սկսուած Հռոմի ու պարթեւական պետութեան (228ից՝ Սասանեան Պարսկաստանի) պայքարը Առաջաւոր Ասիայում ու Հայաստանում գերիշխելու համար։

Այս երկարատեւ պայքարը վերջացաւ Պարսկաստանի պարտութեամբ, որը 298ին՝ Մծբինի պայմանագրով, Հռոմին գիջեց Միջագետքն ու անդրտիգրիսեան հայկական շրջանները։ Հայաստանը, որը 298-97ին գրաւել էր պարսից Ներսէ՛ Թագաւորը (293-302), ճանաչուեց Հռոմի «դաշնակից ու բարեկամ»։ Արշակունեաց Հայաստանը այդ պայմանագրով ունեցել է գրեթէ նոյն սահմանները, ինչ որ Տիգրան Բ. Մեծի (մ.թ.ա. 95-55) ու Պոմպէոսի մ.թ.ա. 68ին կնքած հաշտութեան ժամանակ։ Կղարջից մինչեւ Սպեր, նրա հիւսիս-արեւմտեան սահմանը անցնում էր Պարխարեան Լեռնաշղթայով²², որից հարաւ տարածւում էր Տայքի Արսիափորը (Արսեացփոր) գաւառը, իսկ հիւսիս՝ Խաղտիք երկիրը²³։

Պարսկա-Հռոմէական պայքարը վերսկսուեց 330ականներին։ 387ին կողմերը համաձայնութեան եկան եւ Հայաստանը բաժանուեց երկու տէրութիւնների միջեւ։ Երկրի մեծ մասը՝ 45ը անցաւ Պարսկաստանին։ Հայաստանի երկու՝ արեւմտեան (կամ հռոմէական) եւ արեւելեան (կամ պարսկական) մասերի բաժանման սահմանագիծը անցնում էր Նիգիբինից մինչեւ Ակամբիս գետը։ Այն մանրամասն նկարագրել է պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցը եւ ցոյց է տուել, որ Տայքն ու Կղարջքը մնացել էին Հայաստանի արեւելեան մասում²⁴։

Տիրելով Արեւելեան Հայաստանին, պարսիկները նրա ծայրագաւառները միացրեցին Հարեւան երկրներին եւ կազմեցին նոր վարչական մարզեր՝ քուստակներ: Պարսկահայաստանի կազմում վարչականօրէն մնացին միայն հետեւեալ վեց նահանգները՝ Այրարատը, Տուրուքերանը, Վասպուրականը, Սիւնիքը, Տայքը եւ Մոկքը²⁵: 428ին Արշակունիների թագաւորութեան վերացումից յետոյ նշուած նահանգներն էլ կազմեցին Մարզպանական Հայաստանը:

Ե. դարը Հայ ժողովրդի համար դժուարին փորձութիւնների շրջան էր: Նա ստիպուած եղաւ մարտնչելու պարսկական բռնակալութեան դէմ իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու համար: Տարիներ տեւող ծանր պայքարի ընթացքում շարժման ղեկավարների՝ Մամիկոնեանների եւ միւսների համար Տայքը ապաստանավայր հանդիսացաւ, ուր նրանք համալրում էին Հայկական բանակը, իսկ անհրաժեշտութեան դէպքում՝ անցնում Բիւզանդական Կայսրութեան Հարեւան շրջանները: Ե. դարի պատմիչ Ղազար Փարպեցին գրում է, որ Աւարայրի ճակատամարտից (451) յետոյ Հայկական զօրքի մնացորդները նահանջել էին երկրի ծայրամասերը՝ Տայք, Արցախ եւ Տմորիք: Հիմնական մասը անցել էր Տայք՝ Վարդան Մամիկոնեանի եղբայր Հմայեակին միանալու համար: Հմայեակ Մամիկոնեանը մեկնել էր Բիւզանդիա՝ օգնութիւն խնդրելու: Յաջողութիւն չունենալով Կ. Պոլսում, նա շտապում էր միանալ եղբորը, բայց ուշացել էր եւ ստիպուած էր ամրանալ Պարխարեան Լեռներում: Այստեղ Մամիկոնեան իշխանի գլխաւորութեամբ պայքար ծաւալուեց Տայք ներխուժած պարսկական զնդի դէմ: Հմայեակին յաջողուեց ջարդել այդ զունդը, բայց ինքն էլ զոհուեց մարտերից մէկի ժամանակ: Ե. դարու մէկ այլ պատմիչ՝ Եղիշէն ընդհանուր խօսքերով ասում է, որ Հմայեակը քաջութեամբ կռուեց ու նահատակութեամբ վախճանուեց, իսկ Փարպեցին հաղորդում է, որ պարսիկները անսպասելիօրէն յարձակուել էին Տայքի Որջնահղ գիւղում գիշերող Հայկական զօրամասի վրայ: Յարձակումը տեղի էր ունեցել վաղ առաւօտեան, ուստի Հայերից շատերը անպատրաստ էին կռուելու, բայց նրանց յաջողուել էր դուրս գալ գիւղից եւ նորից անցնել Պարխար: Այդ մարտում էլ զոհուել էր Հմայեակ Մամիկոնեանը²⁶:

Երեք տասնամեակ անց, հակապարսկական երկրորդ ապստամբութիւնը գլխաւորեց Վարդանի եղբորորդի Վահան Մամիկոնեանը: Մանուկ հասակում իր երկու եղբայրների հետ միասին նա պատանդ

էր Պարսկաստանում: Միայն չորրորդ եղբայրը՝ Վարդը մնացել էր Հայաստանում եւ գտնւում էր իր դայեակի մօտ՝ Տայքում²⁷: Վահանը վերադարձաւ Հայաստան եւ 481ին գլխաւորեց ապստամբութիւնը: Ապստամբներին յաջողուեց գրաւել Դուինն ու Արտաշատը եւ կազմել կառավարութիւն: Մարզպան նշանակուեց Սահակ Բագրատունին, իսկ սպարապետ՝ Վահանը: Կառավարութիւն կազմելուց յետոյ, ապստամբները, հաշուի առնելով, որ իրենց ոյժերը փոքրաթիւ են եւ վատ կազմակերպուած, մտադրուած էին ամրանալ Տայքում, որպէսզի մօտ լինեն բիւզանդացիներին, սակայն հանգամանքները ստիպեցին նրանց փոխել իրենց մտադրութիւնը: Վահանը նախադարձակման անցաւ: 481ին՝ Ակոռի գիւղի մօտ, Մասիսի ստորոտում եւ 482ին՝ Ներսէհապատ գիւղի մօտ, Արտազ գաւառում, հայերը փայլուն յաղթանակներ տարան թշնամու նկատմամբ: Բայց յետագայում նրանք ծանր պարտութիւն կրեցին Ճուրմանայի դաշտում, Կուր գետի մօտ (Վրաստան) եւ ստիպուած եղան հեռանալ Տայք²⁸: Այս անգամ Վահանը հնարաւորութիւն չունեցաւ երկար մնալ Տայքում եւ վերակազմել իր բանակը, որովհետեւ նրան հետապնդող պարսիկ զօրավար Հագարաւուխտը մտաւ Տայք եւ ամրացաւ Գիւղիկ եւ Վարդաշէն գիւղերում (Ոքաղէ գաւառ): Ուստի Վահանը ստիպուած եղաւ հեռանալ Տայքից եւ անցնել բիւզանդացիների մօտ՝ սկզբում՝ Խաղտիք, իսկ այնտեղից՝ Բարձր Հայք, Տայքին սահմանամերձ Շաղագոմ գաւառը²⁹:

Վահանանց Շարժումը շարունակուեց եւս երկու տարի եւ ի վերջոյ յաջողութեամբ պսակուեց: 484ին Հեր գաւառի Նուարսակ գիւղում կնքուեց պայմանագիր, որի համաձայն հայերը ստացան ներքին ինքնավարութիւն եւ դաւանանքի ազատութիւն³⁰:

Տայքը մնաց Պարսկահայաստանի կազմում շուրջ երկու հարիւր տարի: Միայն Զ. դարի վերջում Բիւզանդիային յաջողուեց պարսիկներից խլել հայկական հողերի մեծ մասը, այդ թւում նաեւ՝ Հիւսիսարեւմտեան չրջանները: Պարսից Խոսրով Ա. Անուշիրուան (531-579) թագաւորի օրօք Պարսկահայաստանում շարունակուել էին կրօնական հալածանքներն ու հարկային չարաչառումները եւ 571ին բռնկուել էր նոր հակապարսկական ապստամբութիւն: Բիւզանդիան օգտագործեց յարմար առիթը: Նա որոշ օգնութիւն ցոյց տուեց հայերին, եւ նոր պատերազմ սկսուեց երկու տէրութիւնների միջեւ, որը կարճատեւ ընդմիջումներով տեւեց 20 տարի: Պարսկաստանը պարտուեց եւ 591ի պայմանագրով Հայաստանի մեծ մասը անցաւ կայսրութեանը³¹: Սա

պատմագրութեանը ծանօթ է որպէս Հայաստանի երկրորդ բաժանումը: Բիւզանդիային անցած շրջանների թւում էր նաեւ Տայքը, որը ստացաւ «Խորագոյն Հայք» (Armenia Profunda) անունը³²:

է. դարու կէսերից, արաբական առաջին արշաւանքներից յետոյ, Հայաստանը դարձաւ մրցասպարէզ արաբների ու Բիւզանդիայի միջեւ: Սկզբնական շրջանում արաբները նպատակ չունէին հաստատուել երկրում: Ուստի, բաւարարւում էին հարկ գանձելով: Ընդհակառակը, հայերին իրենց կողմը գրաւելու նպատակով եւ նրանց ռազմական պոտենցիալը բիւզանդացիների դէմ օգտագործելու համար, 852ին Ասորիքի արաբ կառավարիչ Մուաւիան հայոց սպարապետ Թէոփորոս Ռշտունու հետ կնքեց պայմանագիր, որը Հայաստանի համար ներքին ինքնավարութիւն էր նախատեսում:

Հայաստանի ներսում իր հերթին առաջացան երկու խմբակցութիւններ՝ Ռշտունու գլխաւորած արաբների հետ դաշնակցելու կողմնակիցները եւ Ներսէս Գ. Իշխանացի Կաթողիկոսի (841-861) գլխաւորած բիւզանդասէր ուղղութիւնը, որը ձգտում էր Բիւզանդիայի օգնութեամբ ապահովել երկրի պաշտպանութիւնը: 852ի պայմանագիրը Ռշտունու եւ նրա կողմնակիցների մեծ յաջողութիւնն էր, ուստի Կոստանդին (Կոստաս Բ. կամ Կոստանդ, 842-868) Կայսրը անհրաժեշտ համարեց յատուկ արշաւանք կազմակերպել Հայաստան: Կայսեր կարին ժամանելուց անմիջապէս յետոյ, նրան ներկայացան Ռշտունի սպարապետից հեռացած նախարարները՝ Սպերացիք, Բագրատունիք, Մանանադի, Դարանադի եւ Եկեղեաց գաւառի իշխանները, Տայքիք, Բասենցիք եւ ուրիշներ, ինչպէս նաեւ Ներսէս Կաթողիկոսը: Կոստանդնի այդ արշաւանքի ժամանակ էր, որ Ներսէսը միացաւ յունական եկեղեցուն: Պաշտօնական արարողութիւնը կատարուեց Դուինի Ս. Գրիգոր Եկեղեցում, կայսեր ներկայութեամբ: Սակայն Ներսէսի քայլը երկրում մեծ դժգոհութիւն առաջ բերեց եւ Կոստանդնի մեկնելուց յետոյ կաթողիկոսը ստիպուած եղաւ հեռանալ Դուինից եւ իր համար աւելի ապահով վայր փնտրել: Նա գնաց Տայք, ուր մնաց վեց տարի՝ մինչեւ 859: Այդ ընթացքում՝ 854ին մահացաւ Թէոփորոս իշխանը³³:

Հեռանալով Հայաստանից, Կոստանդինը յատուկ զօրամաս թողեց Ռշտունու եւ արաբների դէմ կռուելու համար: Է. դարու պատմիչ Սերէոսը գրում է, որ հետեւեալ զարնանը այդ զօրամասը փախաւ Տայք: Սակայն Ռշտունին դուրս մղեց նրանց Տայքից: Նա հետապնդեց բիւզանդացիներին մինչեւ Սեւ Մով եւ գրաւեց Տրապիզոն նաւահան-

գիտութեան զգալի յատկութիւններն իրենց հարկաւորութեան համար՝ Այդ յաղթանակից յետոյ Մուսուլմաններն նշանակեց Հայաստանի, Աղուանքի, Վրաստանի եւ Սիւնիքի կառավարիչ, մինչեւ Կապուկոհ (Հիւսիսային Կովկաս)³⁴ :

Սակայն հայ-արաբական դաշինքը ժամանակաւոր էր եւ երկար կեանք չունեցաւ: Շուտով արաբները նոր արշաւանքներ կազմակերպեցին Հայաստան եւ է. դարի վերջում Հայաստանը ամբողջութեամբ անցաւ նրանց տիրապետութեան տակ :

Ը. դարի սկզբից արդէն արաբները կտրուկ փոխեցին հարկային քաղաքականութիւնը նուաճուած երկրներում, որն էլ աւելի խստացաւ Ը. դարի երկրորդ կէսից, երբ Արաբական Խալիֆայութեան ղեկն անցաւ Աբասեանների նոր հարստութեան ձեռքը: Արաբների հարկային ծանր լուծը, Հայաստանի ներքին ինքնավարութեան եւ արտօնութիւնների վերացման, հայ ազգեցիկ Ֆէոդալական տների հետապնդման ու նրանց ոչնչացման քաղաքականութիւնը (առանձնապէս 705ի Նախիջեւանի աղէտը, երբ քաղաքում նստող արաբ զօրավարը խաբէութեամբ իր մօտ հրաւիրեց հայ նախարարներին, բռնի գինաթափ արեց նրանց եւ հրկիզեց տեղի եկեղեցում), երկրում արաբական ցեղերի բնակեցումը առաջ բերեցին հակաարաբական ազատագրական շարժում, որն ընդգրկեց ամբողջ Ը. դարը:

Այդ ընթացքում Տայքին վիճակուեց նոյն դերը խաղալ, ինչ նախորդ շրջանում: Կայսրութեան եւ խալիֆայութեան սահմանագլխին գտնուող այս նահանգը շատ յարմար էր հայ ապստամբների համար: Այստեղ նրանք հնարաւորութիւն ունէին վերականգնել իրենց ոյժերը, ընտրել յարմար ժամանակ թշնամուհի հարուածելու համար: Բացի դրանից, Տայքում նրանք ունէին ամրացուած բերդեր եւ ամրոցներ, ուր անհրաժեշտութեան դէպքում փակուում էին թշնամուց:

Արդէն դարասկզբին՝ 703ին, Տայքում ապստամբել էր սպարապետ Սմբատ Բագրատունին: Առաջին արաբ ոստիկան Աբդուլլայի հայ նախարարներին ոչնչացնելու ուղղութեամբ ձեռնարկած քայլերից յետոյ, սպարապետը՝ մի խումբ նախարարների հետ, որոշեց անցնել բիւզանդացիների մօտ, բայց ճանապարհին Վարդանակերտ գիւղի մօտ ստիպուած եղաւ ճակատամարտ տալ իրեն հետապնդող արաբական ջոկատին: Ծակատամարտում հայոց սպարապետը փայլուն յաղթանակ տարաւ: Այս վճռական պահին, երբ արաբական նոր հետապնդումը անխուսափելի էր, նա անցաւ Տայք, ուր ամրացաւ նահանգի ամուր բերդերից մէկում՝ Թուխարքում: «Եւ նոր ընկալեալ զպատիւն

ի կայսերէն՝ առնոյր զգօրս իւր եւ երթայր յաշխարհն Տայոց, մտանէր յամրոցն որում թուխարսն կոչեն, եւ զգուշանայր յորդուցն Իսմայելի», գրում է Ը. դարի Ղեւոնդ պատմագիրը³⁵։ Կարելի է ենթադրել, որ թուխարքը ապստամբների ռազմական այն յենակէտերից էր, ուր նրանք թաքնւում էին թշնամու հետապնդումների ժամանակ։ Սմբատ Բագրատունին եւս երկու տարի գլխաւորեց պայքարը արաբների դէմ, սակայն տեղի տալով թշնամու գերազանց ոյժերին, հեռացաւ Աբխազիա եւ Հայաստան վերադարձաւ միայն վեց տարի անց։

Ը. դարի կէսերին՝ 744-54ին արաբների մօտ բռնկուեց գահակալական կռիւների երկարատեւ մի շարք։ Օգտուելով այս խառնաշփոթ վիճակից, հայերը փորձեցին տապալել արաբական լուծը։ Շարժումը գլխաւորեց ազդեցիկ իշխաններից մէկը՝ Գրիգոր Մամիկոնեանը։ Բայց ֆէոդալների շարքերում միասնութիւն չկար։ Հայաստանի պատրիկ Աշոտ Բագրատունին դէմ էր գինուած ելոյթին, գտնելով, որ հայկական զօրքը փոքրաթիւ է եւ ապստամբութիւնը յաջողութիւն չի ունենայ։ Գրիգոր Մամիկոնեանին մի պահ յաջողուեց համոզել պատրիկին եւ «դնէին դաշինս ուխտի առ միմիեանս ... անենեզ պահել զսէր միաբանութեանն», - գրում է Ղեւոնդը։ Դրանից յետոյ ապստամբներն իրենց ընտանիքներով անցան Տալք³⁶։

Տայքում տեղի ունեցած իրադարձութիւնների մասին պատմիչները որեւէ տեղեկութիւն չեն հաղորդում, որի պատճառով հնարաւոր չէ լուսաբանել շարժման այդ փուլը։ Կարելի է միայն աւելացնել, որ Աշոտ Պատրիկը շուտով հեռացաւ եւ այդ պատճառով կուրացուեց Գրիգոր Մամիկոնեանի կողմից, իսկ ապստամբութիւնը անյաջող վախճան ունեցաւ³⁷։

Այս պարտութիւնից ընդամէնը 20 տարի անց, Հայաստանում ազատագրական շարժումը նոր վերելք ապրեց։ Այս ժամանակամիջոցին բռնկուած 774-75ի ապստամբութիւնը՝ Ը. դարում Հայաստանում տեղի ունեցած գինուած ելոյթներից ամենախոշորն էր։ Ինչպէս եւ նախորդ շրջանում, շարժումը գլխաւորում էին Մամիկոնեանները։ Մեր նպատակից դուրս է այստեղ նկարագրել ապստամբութեան ընթացքը եւ վերլուծել նրա անյաջողութեան պատճառները։ Մեր թեմային առնչւում են միայն հայերի պարտութեան հետեւանքների հետ կապուած հարցերը։ 775ին Արճէշի եւ Արձնիի ճակատամարտերում հայերի կրած երկու ծանր պարտութիւնները դժուարին կացութեան մէջ դրեցին ապստամբներին եւ առանձնապէս Մամիկո-

նեաններին: Նրանք էին Բիւզանդիայի հիմնական նեցուկը, եւ, բնականաբար, արաբների հալածանքները առաջին հերթին ուղղուեցին Մամիկոնեանների եւ նրանց գործակիցների դէմ: Նախարարներից շատերը ստիպուած եղան ապաստան փնտռել Հայաստանից դուրս: Մամիկոնեան տան վերնախաւը գնաց Բիւզանդիա, իսկ տեղում մնացին միայն նրանց կրտսեր ներկայացուցիչները, որոնք աւելի շատ յայտնի են Թոռնիկեաններ եւ այլ անունով³⁸: Մամիկոնեանների տոհմական ոստանները՝ Տայքն ու Տարօնը դարձան Բագրատունիների տարբեր ճիւղերի բաժիններ:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՅՔՈՒՄ

Հայաստանում քրիստոնէութիւնը պետական կրօն ճանաչելուն զուգընթաց եկեղեցին կազմակերպուեց որպէս Ֆէոդալական հոգեւոր ինստիտուտ: Զեւակերպուեց նրա ներքին վարչակարգը՝ հոգեւոր հիերարխիան: Եկեղեցական վարչական ստորաբաժանումներն էին թեմերը (կամ վիճակները), որոնց իրաւասութեանը ենթակայ էին խոշոր մարզեր, երբեմն ամբողջ նահանգներ: Վիճակը կարող էր ընդգրկել որեւէ նախարարական տան հայրենի տիրոյթները:

Ժ. դարի հայ պատմագիր Ուխտանէս Եպիսկոպոսի տեղեկութեամբ, Հայաստանում, Գրիգոր Լուսաւորչի օրօք, կազմակերպուել էր 30 աթոռ (վիճակ)՝ եպիսկոպոսների գլխաւորութեամբ: Մամիկոնեանների ոստան Տայքը նոյնպէս այդ օրուանից ունեցել է իր հոգեւոր աթոռը³⁹, որի առաջնորդների մի քանիսի անունները մեզ յայտնի են: Փաւստոսը Դ. դարի եպիսկոպոսներից յիշատակում է Կիրակոսին. «Եւ էր եպիսկոպոսն Տայոց Կիրակոս, որ Շահապ անուն կոչէր, այր ճշմարիտ աստուածապաշտ ըստ կամացն Աստուծոյ, եւ ուղիղ ճշմարտութեամբ առաջնորդէր ժողովրդեանն իւրում»⁴⁰:

Ե. դարում յայտնի է Տաճատ եպիսկոպոսը: Սա մասնակցել է 449ի Արտաշատի ժողովին, որը հրաւիրուել էր պարսից Յազկերտ Բ. թագաւորին (439-457) պատասխան կազմելու համար⁴¹: Ե. դարի Հայաստանի նշանաւոր եկեղեցական գործիչներից ոմանք նոյնպէս ծագումով եղել են Տայքից: Նրանցից էր Աբրահամ Երէցը, մականուամբ՝ Խոստովանող, 450-51ի շարժման մասնակից, որը գերուել եւ չարչարուել էր պարսիկների կողմից հաւատի համար: Նա ծնուել էր Տայքի Զենակս գիւղում եւ կեանքի վերջում ձեռնադրուել էր Բզնու-

նիքի եպիսկոպոս⁴²։ Կաթողիկոս Գիւտը (461-478) Տալքի Արահեզ գիւղից էր⁴³։

Ձ. դարի Տալքի եկեղեցականներից յայտնի են Ատատ եւ Ստեփանոս եպիսկոպոսները։ Առաջինը մասնակցել է 508ի Դուինի ժողովին, որը զբաղուել էր Պարսկաստանում նեստորականների գործունէութեան եւ այլ հարցերով⁴⁴, իսկ երկրորդը այն եկեղեցականներից էր, որոնք Յովհաննէս Բ. Գաբեղեան Կաթողիկոսի (557-574) յանձնարարութեամբ գրեցին Աղուանքի եպիսկոպոսներին ու զգուշացրեցին նեստորական քարոզիչներից⁴⁵։

Այսպիսով, Տալքի եպիսկոպոսական աթոռը եղել է Հայ եկեղեցու օղակներից մէկը եւ Դ.-Ձ. դարերի երկրի քաղաքական-հոգեւոր կեանքում գործել է նրա շրջանակներում եւ ընդհանուր ճակատով։

Սակայն, արդէն է. դարի սկզբից դրութիւնը սկսւում է աստիճանաբար փոխուել։ Պարսկա-բիւզանդական եւ արաբա-բիւզանդական դարաւոր մրցակցութեան ընթացքում Տալքում էին հաւաքուել բազմաթիւ կղերականներ եւ իշխանաւորներ, որոնք հալածւում էին բիւզանդացիների հակառակորդների կողմից։ Տալքում ապաստանելը պատահական չէր. նա մօտ էր կայսերական մարզերին՝ հիւսիսից՝ Խաղտիքին, իսկ արեւմուտքից՝ Բարձր Հայքին (Կարին, Սպեր)։ Այստեղ էին կենտրոնանում նրանք, ովքեր Բիւզանդիայի ռազմաքաղաքական յաջողութեան մէջ էին տեսնում Հայաստանի պաշտպանութեան գրաւականը, ինչպէս նաեւ նրանք, ովքեր հալածւում էին Բիւզանդիայի հակառակորդների կողմից։ Այդ տեսակէտից Տալքի դերը աւելի մեծացաւ արաբա-բիւզանդական երկարատեւ ու արիւնահեղ մրցակցութեան ժամանակ։

Հայաստանի երկրորդ բաժանմանը (591) զուգահեռ, Բիւզանդիայի Մօրիկ Կայսրը (582-602) յունական բաժնի համար 590ին հիմնեց հակաթոռ կաթողիկոսութիւն՝ Աւան նստավայրով, Դուինի մօտակայքում։ Կաթողիկոսն էր Յովհան Բազարանցին, որը ընդունել էր քաղկեդոնականութիւնը։ Նոր, հակաթոռ կաթողիկոսութեան հիմնադրման նպատակն էր թուլացնել Դուինի կաթողիկոսութեան ազդեցութիւնը եւ Հայաստանում տարածել յունադաւանութիւնը։

Սակայն, Մօրիկի սպանութիւնից յետոյ յոյն-պարսկական պատերազմները աւելի կատաղի բնոյթ ստացան։ 609ին պարսիկները գրաւեցին Կարինը եւ շատ այլ հայկական շրջաններ, իսկ Յովհան կաթողիկոսը աքսորուեց Համադան, ուր եւ մահացաւ⁴⁶։

Կարեւոր մի սկզբնաղբիւրից՝ *Narratio de rebus Armeniae* («Պատմութիւն Հայոց Հարցի Մասին») հայ քաղկեղոնիկ գրաւոր յուշարձանից իմանում ենք, որ ՅՕԾին՝ Կարինի գրաւումից եւ Յովհաննի աքսորից անմիջապէս յետոյ, Աբրահամ կաթողիկոսը յունական մասի եպիսկոպոսներին վտարեց իր իրաւասութեանը ենթակայ շրջաններից: «Այն ժամանակ էր (Կարինի գրաւումից յետոյ — Ռ.Մ.), - գրում է *Narratio*ի հեղինակը, - որ հերետիկոս Աբրահամ Կաթողիկոսը ստիպեց Յովհաննէսի բաժնի եպիսկոպոսներին նզովել Քաղկեղոնի ժողովը, հակառակ դէպքում հեռանալ Հայաստանի շրջաններից: Վերջիններս չհամաձայնուեցին եւ նրանցից ոմանք անցան Տայք, ոմանք հռոմոց երկիրը եւ վախճանուեցին օտարութեան մէջ»⁴⁷:

Այն ինչ ձախողուեց կենտրոնական Հայաստանում, Բիւզանդիային յաջողուեց իրագործել նրա ծայրամասերում, մասնաւորապէս Տայք-Կղարջի շրջաններում:

Յունական եկեղեցու ազդեցութիւնը զգալիօրէն ուժեղացաւ Ներսէս Գ.ի կաթողիկոսութեան օրօք: Ներսէսը կրթութիւնը ստացել էր Բիւզանդիայում եւ, առաջնորդութեան տարիներին, թաքցնում էր իր նախահակումները: Բայց, կաթողիկոսութիւնը ստանձնելուց յետոյ, նա, ինչպէս ասուեց վերը, պաշտօնապէս միացաւ յունական եկեղեցուն: Ինչ խօսք, Ներսէսի եւ միւսների յունասիրութիւնը ունէր քաղաքական աստառ: Կարեւորը տուեալ դէպքում այն է, որ Տայքի եպիսկոպոսների մէջ այդ ժամանակ կային մարդիկ, որոնք դառնում էին կայսրութեան յենարանը՝ նրա կրօնա-քաղաքական նկրտումներում:

Այնուհանդերձ Հայ Եկեղեցու կապերը Տայքի Եպիսկոպոսութեան հետ դեռ բաւական ամուր էին: Է.-Թ. դարերում, այս թեմը մասնակից է եղել Հայաստանի հոգեւոր կեանքին եւ նոյնիսկ պայքարել յունական եկեղեցու դէմ: Նրա պատուիրակ Սարգիս եպիսկոպոսը մասնակցել էր 728ի Մանազկերտում Յովհաննէս Գ. Օձնեցի Կաթողիկոսի (717-728) հրաւիրած ժողովին, որը մերժել էր քաղկեղոնական ուսմունքը⁴⁸:

Է. դարի վերջում Մամիկոնեանների տան քայքայումից յետոյ Տայքում աւելի լայն չափերով դուռ բացուեց օտար ազդեցութեան թափանցման համար: Սրուեց պայքարը երկու հոսանքների՝ քաղկեղոնականների եւ հակաքաղկեղոնականների միջեւ: ԺԳ. դարի Վարդան Արեւելցի պատմագրի մի տեղեկութիւնից կարելի է եզրակացնել, որ Թ. դարի երկրորդ կէսին Տայքում յունական եկեղեցու դիրքերը աւելի ուժեղ էին: Քաղկեղոնիկների հակառակորդ եպիսկոպոս Սահակը

ստիպուած է եղել հեռանալ երկրամասից: Նրա փախուստը տեղի է ունեցել մի ժամանակ, երբ Բիւզանդիան որոշակի քայլերի էր դիմել իրեն ենթարկելու Հայոց Եկեղեցին: Կ. Պոլսի Փոտ Պատրիարքը (858-867 եւ 877-886) յատուկ նամակով դիմել էր կաթողիկոս Զաքարիա Ա. Զաքեցի կաթողիկոսին (855-875) եւ Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխանին, առաջարկելով երկու եկեղեցիների միութիւն⁴⁹: Շիրակաւանում հրաւիրուած եկեղեցական ժողովը մերժեց Փոտի առաջարկը, իսկ Աշոտի պատուէրով յունաց պատրիարքին ուղղուած պատասխանը գրեց Տայքի Սահակ Եպիսկոպոսը. «այսոքիկ ի թղթոյն Փոտայ սակաւ ինչ գրեցաւ. որոյ գրեաց պատասխանի Սահակ Մուսուն կոչեցեալ, որ եպիսկոպոս էր Տայոց ի Աշունքն, եւ հալածեալ անտի վասն հաւատոց, եկն ի Հայս առ Աշոտ»⁵⁰:

Սահակի եպիսկոպոսական աստիճանը ինքնին վկայում է, որ նա ղեկավարել է համայնք: Նրա փախուստը կարելի է բացատրել երկու պարագաներով. կա՛մ Տայքի եպիսկոպոսութիւնը այդ ժամանակ պառակտուել էր երկու մասի եւ քաղկեդոնիկները աւելի ուժեղ էին, կա՛մ Սահակին հալածողները բիւզանդացիներն էին: Պատահական չէ, որ փախուստը համընկել էր Հայ Եկեղեցու դէմ Փոտի ձեռնարկած քայլերին: Այնուհանդերձ, քաղկեդոնիկ եկեղեցու յաղթանակը այստեղ վերջնական ու լրիւ չէր, ինչպէս սխալ ենթադրել են առանձին հայագէտներ⁵¹:

Վաւերագրերը ցոյց են տալիս, որ, հակառակ քաղաքական անբարենպաստ պայմանների, Տայքում ամբողջ ուշ միջնադարում գոյութիւն են ունեցել հայկական եկեղեցական համայնքներ, ուր հայերէնով գրուել են կրօնական արարողութունների համար անհրաժեշտ գրքեր՝ սաղմոսարաններ, աւետարաններ, շարակնոցներ եւ այլ ձեռագրեր: Այսպէս, ԺԳ. դարի յիշատակարաններից մէկում ասուած է, որ անուանի պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին Տայոց Կողի վանքում 1252ին հին Յայսմաւուրքի վրա աւելացրել է 112 «բան» (նիւթ, կենսագրութիւն): Նրան օժանդակել են Վահրամ եւ Ստեփանոս քահանաները⁵²:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ ՏԱՅՔՈՒՄ

774-75ի անյաջողութիւնից յետոյ, ինչպէս նշեցինք, Մամիկոնեանները այլեւս չկարողացան շարունակել ազատագրական պայքարի ղեկավարի դերը: Երկիրը հոգեվարքի մէջ էր:

Սակայն Թ. դարի սկզբից իրադրութիւնը սկսում է փոխուել: Բիւզանդիայի հետ վերսկսուած պատերազմները, խալիֆայութեան ներսում ծագած ներքին խռովութիւններն ու հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը ստիպեցին արաբներին փոխել իրենց քաղաքականութիւնը նուաճուած երկրներում, մասնաւորապէս՝ Հայաստանի նկատմամբ:

Օգտուելով նպաստաւոր իրադրութիւնից Բագրատունիները, որոնք այսուհետեւ գլխաւորեցին ազատագրական շարժումները, Թ. դարի սկզբից ձգտեցին երկիրը դուրս բերել արաբական գերիշխանութիւնից: 808ին Հայաստանի Իշխան ճանաչուեց Սմբատ Սպարապետի որդի Աշոտ Մսակերը: Նա կարողացաւ Շիրակն ու Աշոցքը մաքրել արաբներից եւ մտաւ Տայք⁵³: Աշոտը Տայքի Ճակք գաւառում կառուցեց Կալմախ ամրոցը: Այնտեղ տեղափոխուեց Գնունիների տոհմը, որը՝ ճնշուելով արաբներից, օգնութեան համար դիմել էր Մսակերին⁵⁴: Դրանով իսկ սկսուեց Բագրատունիների աստիճանական մուտքը Մամիկոնեանների ոստան: Իսկ 820-40ականներին Տայք սկսեցին թափանցել Բագրատունիների միւս ճիւղերի ներկայացուցիչները: Նրանց Տայք մուտքը պայմանաւորուած էր արաբաբիւզանդական կռիւններին նրանց մասնակցութեամբ:

Արաբա-բիւզանդական կռիւները այդ տարիներին մղւում էին Հիւսիսային Ասորիքում եւ Փոքր Ասիայի արեւելքում, ընդգրկելով Հայաստանի արեւմտեան շրջանները, մասնաւորապէս՝ Բարձր Հայքը, Բասենը եւ այլ շրջաններ: Բիւզանդական Կայսրութիւնը ձգտում էր ունենալ դաշնակիցներ արաբների թիկունքում, մասնաւորապէս՝ Կարինի ամիրութեան դէմ: Վրաստան տեղափոխուած Հայ Բագրատունիների նոր տների ներկայացուցիչները այս տարածքաշրջանում համագործակցեցին բիւզանդացիների հետ որպէս դաշնակիցների: Նրանց մասնակցութիւնը ռազմական գործողութիւններին կատարւում էր որոշակի պայմաններով, որոնք նշուած էին կայսրերի կողմից Բագրատունիներին տրուած հրովարտականքերով (բիւզանդական տերմինով՝ «խրիսովուլներով»):

Այս կարգի առաջին հրովարտակը տուել էր Լեւոն Զ. կայսրը (886-912): Ապա՝ Ռոմանոս Ա. Լեկապենոս կայսրը (920-944ին՝ մանկահասակ Կոստանդին է. Միւրանածինի կայսեր գահակից եւ երկրի փաստացի գահակալ) նման հրովարտակ շնորհել էր վրաց կիւրապաղատ Աշոտ Բագրատունուն (923-954): Վերջինս Վրաստանում Բագրատունի

առաջին թագաւոր, Հայոց Սմբատ Ա. (890-914) արքայի կողմից թագաւորուած Ատրնեբսեհ Բ.ի (899-923) որդին էր: Արաբա-բիւզանդական կռիւներին յետագայում մասնակցել են նաեւ Ատրնեբսեհի միւս որդին, նշուած Աշոտ Կիւրապաղատի եղբայրը՝ Բագրատ Մագիստրոսը (մահ. 945) եւ վերջինիս որդի Ատրնեբսեհ Կիւրապաղատը (960ականներին): Նրանց մասնակցութեան եւ հատուցման հետ կապուած կայսրութեան հետ ունեցած վիճաբանութիւնների մասին արժէքաւոր եւ եզակի տեղեկութիւններ է հաղորդում Բիւզանդիոնի Կոստանդին Է. Միրանաժին կայսրը (913-920 եւ 944-959)՝ իր հեղինակած *Կայսրութեան Կառավարման Մասին* (De administrando imperio) աշխատութեան մէջ: Այս աշխատութեան 45րդ գլուխը վերնագրուած է «Իբերների մասին»: Կայսրը Բագրատունիների այս ճիւղի անդամներին համարում է «իբեր»՝ նրանց վրացադաւան լինելու պատճառով⁵⁵:

Միրանաժինը մանրամասնօրէն տեղեկացնում է կայսրութիւն-Բագրատունիներ ռազմական համագործակցութեան եւ հատուցման պայմանները: Յայտնի է դառնում, որ Բագրատունիները որոշակի պայմաններով կարող էին տիրանալ գրաւած ամրոցներին եւ կրել բիւզանդական տիտղոսներ (կիւրապաղատ, մագիստրոս): Սակայն, ժամանակի ընթացքում, արաբներից խլուած Բասեն գաւառի եւ Կարինը պաշտպանող Ավնիկ եւ Մաստատոն ամրոցներին տիրանալու պատճառով, համագործակցող կողմերի միջեւ առաջ էին եկել վէճեր: Միրանաժնի հաղորդմամբ, Լեւոն եւ Ռոմանոս կայսրերը, ինչպէս նաեւ ինքը՝ Միրանաժինը, բազմիցս վիճաբանել են Աշոտ Կիւրապաղատի եւ նրա եղբայրների հետ: Աշոտը ունէր երեք եղբայր, բայց նրանցից յանուանէ Միրանաժնի երկում յիշատակւում է միայն Բագրատ Մագիստրոսը: Նրանք յաւակնում էին ամբողջ Բասենին եւ Ավնիկ ամրոցին: Աշոտ Կիւրապաղատը պատճառաբանում էր, որ այդ մասին ունի Ռոմանոսի եւ իր՝ Միրանաժնի հրովարտակները: Սակայն, շարունակում է Միրանաժինը, քննութեան առնելով այդ հրովարտակները, ինք եկաւ այն եզրակացութեան, որ նրանց վրայ կիւրապաղատը յենուել չի կարող: Ռոմանոսի հրովարտակում ասուած էր, որ նոյն կիւրապաղատը խոստանում է եւ երդմամբ հաստատում, որ հաւատարիմ կը մնայ կայսեր, կը պաշարի Բիւզանդիայի թշնամիների դէմ եւ կը պաշտպանի վերջինիս բարեկամներին, Արեւելքը դաշնակից կը դարձնի կայսրութեանը եւ մեծագործութիւններ կը կատարի կայսեր օգտին: Իսկ Ռոմանոսը խոստացել էր, որ եթէ կիւրապաղատը հաւա-

տարիմ ծառայի եւ երախտագէտ մնայ, ապա եւ ինքը եւ նրա ժառանգները անսասան կը տիրեն իշխանութեան: Նրա տիրապետութեան սահմանները կը մնան անփոփոխ: Նախկին կայսրերի կնքած համաձայնութիւնը կը պաշտպանուի: Եւ չի դրժուի: Կայսրը չի խանգարի նրան աւերել Թէոդոսուպոլիսը եւ թշնամիների մնացած ամրոցները՝ երբ նրանք կը պաշարուեն միայն կիւրապաղատի կողմից եւ այն ժամանակ, երբ այդ գործն անեն կայսեր զօրքերը: Ահա այս է հրովարտականների բովանդակութիւնը, գրում է Միրանաժինը, որից կիւրապաղատը ամենեւին չի կարող յանգել այլ եզրակացութեան: Միրանաժինը աւելացնում է, որ Ռոմանոսի հրովարտակը վկայում է, որ կայսրը պաշտպանում է կիւրապաղատի վաղեմի սահմանների ամբողջութիւնը: Եթէ կիւրապաղատը կարողութիւն ունենայ, ապա մենակ կամ կայսեր զօրքի հետ թող պաշարի եւ կործանի Թէոդոսուպոլիսը եւ միւս ամրոցները: Բայց հրովարտակում ամենեւին չի ասուած, պնդում է Միրանաժինը, որ նա կարող է նրանց լիակատար տէրն ու տիրակալը դառնալ: Նա շարունակում է, որ իր հրովարտակում ասուած է, որ կիւրապաղատը կամ նրա եղբորորդի Ատրներսեհը (Բագրատ Մագիստրոսի որդին) սեփական ոյժով որքան շրջաններ կը կարողանան խլել հագարացիներից, ապա թող դրանց տէրն ու տիրակալը դառնան: Բայց որովհետեւ նա Թէոդոսուպոլիսը, կամ Ավնիկն ու Մաստատոնը սեփական ոյժով չի գրաւել, ապա նա իրաւունք չունի նրանց տիրելու: Միրանաժինի հրովարտակում ասուած է նաեւ, որ Բագրատ Մագիստրոսը կայսեր «ծառան է», իսկ Աշոտ Կիւրապաղատը կայսեր «հաւատարիմ եւ հլու ծառան է» եւ «բարեկամը»⁵⁶:

Այս տողերը գրուել են բիւզանդացիների կողմից 949ին Կարին քաղաքի գրաւումից յետոյ: Շարադրանքի բովանդակութիւնից երեւում է, որ կայսրութեան կռիւներին մասնակցող Բագրատունիները արաբներից զաւթած ամրոցներին կարող էին տիրել ոչ որպէս լիւրաւ տիրակալներ. նրանք կայսրերի «ծառաներն» էին, «բարեկամը», այսինքն՝ նրա հովանաւորութիւնը եւ գերադասութիւնը ընդունող հպատակներ: Նրանք երդումով պարտաւորուել էին, որ կը կռուեն կայսրութեան թշնամիների դէմ եւ իբրեւ հատուցում դրա դիմաց տիրում էին նուաճուած ամրոցներին, բայց ոչ որպէս լիւրաւ տէրեր:

Աշոտ Կիւրապաղատի եղբայր Մագիստրոս Բագրատը եւ վերջինիս որդի Ատրներսեհ Մագիստրոսը (յետագայում՝ նաեւ կիւրապաղատ), Ժ. դարի կէսերին, սկսած 940ականներից, կռուելով արաբների դէմ,

մտել էին նաեւ Տալք նահանգը եւ այնտեղ հիմնել իշխանութիւն, որը պատմագիտութեան մէջ անուանում են «Կիւրապաղատութիւն»:

Տալքում արաբների դէմ մղուած կռիւների մանրամասները յայտնի չեն: Պարզ է, սակայն, որ դրանց մասնակցել են նաեւ Մամիկոնեան տան անդամները, որոնք մնացել էին հայրենի նահանգում: Նրանցից Միրանաժինը յիշատակում է Աշոտ Կիւրապաղատի ազատ Ձուրվանէլին, որի անուան ճիշտ ձեւն է «Չորդվանէլ»՝ Մամիկոնեանների այն ճիւղի ներկայացուցիչ, որը կոչվեց «Չորդվանէլեան»՝ Հմայեակ Մամիկոնեանի յիշատակին կառուցած Չորդվանքի անունից⁵⁷: Մամիկոնեանների ներկայացուցիչներից էին նաեւ Տալքի վերջին Կիւրապաղատ Դաւթի զօրավար Թոռնիկը եւ իշխանաց իշխան Չոջիկը⁵⁸:

Տալքի Բագրատունեաց իշխանութիւնը կարճատեւ կեանք է ունեցել: Այստեղ իշխել են ընդամէնը չորս կառավարիչներ: Բացի վերը նշուած Բագրատ Մագիստրոսից եւ նրա որդի Ատրնեբոսէ Կիւրապաղատից (մահ. 961), իշխել են նաեւ վերջինիս երկու որդիները՝ Բագրատ իշխանաց իշխանը (961-966) եւ Դաւիթ Կիւրապաղատը (966-1000)⁵⁹:

Տալքի Բագրատունեաց իշխանութիւնը չէր ընդգրկում նահանգի ամբողջ տարածքը: Նրա փոքր մասը (արեւելեան շրջանները) Բագրատունիներին յաջողուեց կցել վրաց թագաւորութեանը արդէն 910-ականներին. այդ երեւում է Ժ. դարի պատմիչ Յովհաննէս Ե. Կաթողիկոս Դրասխանակերտցու (897-մօտ 929) մի հաղորդումից, որ հայոց Սմբատ Ա. թագաւորը՝ խուսափելով արաբ Յուսուփ ամիրայի հետապնդումից, անցել էր վրաց Ատրնեբոսէ Բ. թագաւորին ենթակայ Տալքի սահմանները⁶⁰: Տալքի երկու հատուածների սահմանը Ժ. դարի երկրորդ կէսին անցնում էր Բանակ-Օլթի գետերով⁶¹:

Տալքում Բագրատունիները իշխում էին այն իրաւունքով, որը նշուած էր կայսրեր Ռոմանոսի եւ Միրանաժինի հրովարտականքում եւ գրի առնուած վերջինիս աշխատութեան մէջ, այն է՝ որպէս կայսրութեան «ծառաներ» եւ «բարեկամներ»: Բնական է, որ Բագրատունիները ձգտում էին Տալքում իրենց տիրութիւնը դարձնել ժառանգական: Այդ է պատճառը, որ Դաւիթ Կիւրապաղատը 937ին միացաւ բիւզանդական փոքրասիական ազնուականութեան ներկայացուցիչ, հայազգի Վարդ Փոկասի ապստամբութեանը, որը ապստամբել էր կայսր Վասիլ Բ-ի (976-1025) դէմ: Նա յոյս ունէր, որ Փոկասի յաղթանակի եւ կայսերական գահը գրաւելու դէպքում նրանից կը ստանայ ժառանգական

իշխանութեան ճանաչում: Բայց Փոկասը պարտուեց եւ Վասիլը մտադիր էր խիստ պատժել բոլոր իր հակառակորդներին, այդ թւում եւ Դաւիթին: Դաւիթը, ստիպուած, ներում խնդրեց, խոստացաւ հպատակութիւն եւ կայսեր պահանջով իր հողերը կտակեց կայսրութեանը⁶²:

1000ին Դաւիթը մահացաւ եւ Տայքի իշխանութիւնը միացուեց կայսրութեանը: Նախկին իշխանութիւնը վերափոխուեց բիւզանդական բանակաթեմի: Նրան կցուեցին նաեւ հարեւան Կղարջքի շրջանները, իսկ թեմը կոչուեց «Իբերիա»⁶³: Այս անունը արդիւնք էր այն իրողութեանը, որ Տայքի Բագրատունիները, մտնելով այս նահանգը վրաստանից, տեղում պաշտօնական լեզուն դարձրել էին վրացերէնը, չնայած եկեղեցական արարողութիւնները դեռեւս կատարուում էին վրացերէն եւ հայերէն:

Բիւզանդական իշխանութիւնը Տայքում տեւեց մինչեւ ԺԱ. դարի կէսերը: 1071ին կայսրութիւնը Մանազկերտի ճակատամարտում ծանր պարտութիւն կրեց սելջուկներից եւ կորցրեց իր փոքրասիական թեմերի մեծ մասը:

Մամիկոնեանների հինաւուրց տիրոջ Տայքը անցաւ սելջուկների տիրապետութեան տակ: Դրա հետեւանքը եղաւ Տայքի հայ բնակչութեան մի մասի աստիճանական մահմեդականացումը: Այդ պրոցէսը առանձին ուսումնասիրութեան խնդիր է հանդիսանում:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Gr. Kapantsian, 'Khaisa: kolubel armian' [Հայասա՝ Հայերի Օրրան], տե՛ս՝ նոյն, *Istoriiko-lingvisticheskie raboti* [Պատմա-լեզուաբանական Աշխատութիւններ], Երեւան, 1956, էջ 11-265, մասնաւորապէս՝ էջ 11-122:

² Նոյն, էջ 15-16, 63. Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, հ. 1, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1971, էջ 193: Տե՛ս նաեւ՝ այս յօդուածի ծան. 4 եւ 5:

³ Տայքի վրացադաւան հայերն իրենց կենցաղով ու հաւատով հեռացել էին շրջապատի հայերից, սակայն լիարժէք վրացադաւան չէին, քանի որ շրջապատը մնում էր հայկական, եւ հայադաւան հայերն իրենց արմատներով ամուր կապուած էին ազգային նորմերին: Դաւանափոխ եղած հայերի «վրացադաւանութիւնը» լոկ Բիւզանդական Ուղղափառ Եկեղեցու ուղղութիւններից մէկն էր: Այսուհանդերձ, նրանք ինչ որ չափով հեռացել էին ազգային աւանդութիւններից եւ, հետեւաբար, աւելի դիւրին ընկան օտար ազդեցութեան տակ, առաւել եւս որովհետեւ դրանց թրքացումը պարտադրուեց բռնութեամբ:

⁴ Տայքն ունէր 8 գաւառ՝ Կոզ, Բերդացիոր, Պարտիզացիոր, Ժակք, Բուդիսա, Ոքաղէ, Ազորդացիոր եւ Արսեացիոր. տե՛ս՝ Ս. Շերմեան, Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII Դարի Հայկական Քարտէզի Վերակազմութեան Ժամանակակից

- Քարտեզագրական Հիմքի Վրայ, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1963, էջ 110-111, նաեւ՝ նոյն աշխատութեան կցուած քարտեզը
- ⁵ Նիկողայոս Ադոնց, Հայաստանը Յուստինիանոսի Դարաշրջանում. Քաղաքական Կացութիւնը Ըստ Նախարարական Կարգերի, ռուսերէնից թարգմանեցին Արշամ Խոնդկարեան եւ Էդուարդ Խոնդկարեան, Երեւան, «Հայաստան», 1987, էջ 261, 343, 447-48:
- ⁶ Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914, էջ 63: Մամիկոնեանների միւս տունը՝ Տարօնն էր, որին ներկայ յղուածում չենք անդրադառնում:
- ⁷ Նոյն, էջ 92:
- ⁸ Նոյն:
- ⁹ Նոյն, էջ 169:
- ¹⁰ Էրախանի բերդի մասին տե՛ս՝ Հ. Միքայէլ Վ. Յովհաննէսեան, Հայաստանի Բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 613-615:
- ¹¹ Հ. Հիւբշման, Հին Հայոց Տեղւոյ Անունները. Հայոց Աշխարհին Պատմական Տեղադրութեան Մասին Ուսումնասիրութիւններով, թարգմանեց Հ. Բ. ՊիլէգիկՏեան, Ազգային Մատենադարան, ԾԳ., Վիեննա, Միթթարեան Տպարան, 1907, էջ 244. Երեւան, էջ 53:
- ¹² Երեւան, էջ 54:
- ¹³ Յակոբ Կարենցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 17: Տե՛ս նաեւ՝ Մանր Ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ. Ա. Յակոբեան, Հատոր II, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1956, էջ 553:
- ¹⁴ Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1856, էջ 39: Երեւանը նոյնպէս Տայոց Քարը համարում է Տայքի հնագոյն կենտրոն. տե՛ս՝ Երեւան, էջ 84:
- ¹⁵ Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշան, Հայապատում. Պատմիչք Եւ Պատմութիւնք Հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 227-228: Տե՛ս նաեւ՝ Avetis Sanjian, 'Anastas Vardapet's List of Armenian Monasteries in Seventh-Century Jerusalem: A Critical Examination', *Le Muséon*, tome LXXXII, 3-4 (1969), pp. 265-292:
- ¹⁶ Հ. Ղեւոնդ Վ. Ալիշան, Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 430-431. Յովհաննէս Եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի Եւ Հինգ Գաւառացն Այրարատ, Հտ. Բ., Էջմիածին, 1842, էջ 59:
- ¹⁷ Օրինակ, Սերէոսի մօտ յիշատակուած է Սմբատ Բագրատունու (Խոսրով Շումի) տան «հաւատարիմ եւ կամակատար» Միհրու Դիմաքսեանը. տե՛ս՝ Պատմութիւն Սերէոսի, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Արզաբեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1978, էջ 99:
- ¹⁸ Յայտնի է, մասնաւորապէս, որտեղ էին գտնուում «այլ» Դիմաքսեանների տիրոյթները
- ¹⁹ Ադոնց, էջ 484:
- ²⁰ Մամիկոնեանների ծագման մասին տե՛ս՝ Ռաֆայէլ Մաթեոսեան, «Մովսէս Խորենացու Վկայութիւնները Մամիկոնեան-Քաղաքական Տոհմի Մասին», Հայկադեան Հայագիտական Հանդէս, հ. ԺԹ., 1999, էջ 91-104:

- ²¹ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Թարութիւնեան, Տիփլիս, 1913, էջ 108-109:
- ²² Յակոբ Մանանդեան, Երկեր, Ա., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1971, էջ 598:
- ²³ Հմմտ. Երեմեան, էջ 110 եւ համապատասխան քարտէզը:
- ²⁴ Ադոնց, էջ 37:
- ²⁵ Նոյն, էջ 252, 260-261:
- ²⁶ Եղիշէի վասն վարդանայ եւ Հայոց Պատերազմին, ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1957, էջ 126-127. Ղազար Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1907, էջ 157-159. Հմայեակ Մամիկոնեանը Հայ Եկեղեցու կողմից դասուեց սրբերի շարքը՝ Նրա նահատակութեան տեղում կառուցուեց եկեղեցի եւ հիմնուեց միաբանութիւն, որը աւելի ուշ կոչուեց «Զորդ-վանք» (չորս եկեղեցի): Արթմ Թուրքերէնով կոչուում է «Դորթ-Քիլիսէ». տե՛ս՝ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, հ. II, 1984, էջ 188, ծան. 53:
- ²⁷ Փարպեցի, էջ 242:
- ²⁸ Նոյն, էջ 267, 299:
- ²⁹ Նոյն, էջ 320:
- ³⁰ Նոյն, էջ 352:
- ³¹ Սերէոս, էջ 84:
- ³² Զովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտացույ Պատմութիւն Հայոց, Ղուկասեան Մատենադարան, Ե., Թիֆլիս, 1912, էջ 68:
- ³³ Սերէոս, էջ 168. Դրասխանակերտցի, էջ 87. Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 89. Ներսէսի գործունէութեան մասին տե՛ս նաեւ՝ այս յօդուածի «Եկեղեցական Դրութիւնը Տայքում» բաժնում:
- ³⁴ Սերէոս, էջ 169:
- ³⁵ Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 26. Ասողկի, էջ 124:
- ³⁶ Ղեւոնդ, էջ 122-123:
- ³⁷ Նոյն, էջ 123-124:
- ³⁸ Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, «Թոռնիկեանց Ճիւղագրութիւնը», Մատենադարան Հետազօտութիւններ, հատոր Դ., Ազգային Մատենադարան, ՃԽԵ., Վիեննա, Միլիթարեան Տպարան, 1938, էջ 49-88:
- ³⁹ Ուխտանէսի աշխատութեան համապատասխան գլուխը կոչուում է «Յաղաքս Եպիսկոպոսաց՝ Որք Ընկալան Աթոռ Ի Տեղիս Տեղիս Ի Սրբոյն Գրիգորէ Ի յԻրաքանչիւր Գահաւ»: Այստեղ նշուած են բոլոր 30 աթոռները, որոնց թւում են բոլորը՝ Տայքից եպիսկոպոսն». տե՛ս՝ Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 100:
- ⁴⁰ Փաւստոս, էջ 273:
- ⁴¹ Փարպեցի, էջ 91. Եղիշէ, էջ 37:
- ⁴² Ղազար Փարպեցի, էջ 203, 232:
- ⁴³ Նոյն, էջ 241:

- ⁴⁴ Գիրք Թղթոց, Թխվիս, 1901, էջ 41:
- ⁴⁵ Գիրք Թղթոց, էջ 81. Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, ի յոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 95:
- ⁴⁶ Մաղաքիս Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Անցքերը Սկիզբէն Մինչեւ Մեր Օրերը Յարակից Ազգային Պարագաներով Պատմութեամբ, մաս առաջին, Կ. Պոլիս, Հրատարակութիւն Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1912, սխանակ 577-579, 649-650:
- ⁴⁷ Հրաչ Բարթիկեան, «Narratio de rebus Armeniae» Յունարէն Թարգմանութեամբ Մեզ Հասած Մի Հայ Քաղկեդոնական Սկզբնաղբիւր», Բանբեր Մատենադարանի, հ. 6, 1962, էջ 467: Մէջբերման մէջ խօսքը Աբրահամ Ա. Աղբաթանեցի (607-մօտ 615) Կաթողիկոսի մասին է:
- ⁴⁸ Գիրք Թղթոց, էջ 223:
- ⁴⁹ Մանրամասն տե՛ս՝ Հ. Պօղոս Անանեան, «Փոռ Պատրիարքի Թղթակցութիւնը Հայոց Հետ», Բաղմովէպ, ՃԽԶ. տարի, թիւ 1-4, 1988, էջ 7-39 եւ ՃԽԷ. տարի, թիւ 1-4, 1989, էջ 37-63:
- ⁵⁰ Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 82: Տե՛ս նաեւ՝ Ասողիկ, էջ 158. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեան, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1961, էջ 80. Գիրք Թղթոց, էջ 283-294:
- ⁵¹ Լէօ, Երկերի Ժողովածու, երկրորդ հատոր, Երեւան, «Հայաստան» Հրատարակչութիւն, 1967, էջ 460. Աշոտ Յովհաննիսեան, Դրուագներ Հայ Ազատագրական Մարտի Պատմութեան, Գիրք առաջին, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1957, էջ 485:
- ⁵² Ալիշան, Հայապատում, էջ 472, ծանօթ. 3: Տալքի բնակչութեան դաւանանքին մենք կ'անդրադառնանք առանձին յօդուածով:
- ⁵³ Վարդան, էջ 76: Այս հաղորդումից կարելի է եզրակացնել, որ արաբներին յաջողուել էր դրաւել Տալքի որոշ մասը Ամենայն հաւանականութեամբ դա պէտք է տեղի ունենար Ը. դարի վերջին քառորդի ընթացքում, Մամիկոնեանների տան քայքայումից յետոյ: Միւս պատմիչների մօտ այդ մասին տեղեկութիւններ չկան:
- ⁵⁴ Նոյն, էջ 76-77:
- ⁵⁵ Կոստանդին Ծիրանածին. Թարգմանութիւն բնագրից, առաջարան եւ ծանօթագրութիւններ Հրաչ Բարթիկեանի, Օտար Աղբիւրները Հայաստանի Եւ Հայերի Մասին, Ե, Բիւզանդական աղբիւրներ, Բ., Երեւան, Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1970, էջ 15-18:
- ⁵⁶ Նոյն:
- ⁵⁷ Տե՛ս. ծանօթ. 26:
- ⁵⁸ Ալինեան, էջ 49-76: Տե՛ս նաեւ՝ N. Adontz, Études byzantino-arméniennes, Lisbonne, 1965, pp. 299-310:
- ⁵⁹ Տալքի Բագրատունեաց ճիւղի յաջորդականութիւնը պարզուում է Ծիրանածնի սոյն յօդուածում բերուած տեղեկութիւններից եւ վրաց ԺԱ. դարի պատմիչ Դաւթի որդի Սմբատի տուեալներից. տե՛ս՝ «Քարթլիի Մատեան», Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների, թիւ 9 (561), Սեպտեմբեր 1989, էջ 60-80 եւ թիւ 11 (563), Նոյեմբեր 1989, էջ 80-96:

⁸⁰Դրասխանակերտցի, էջ 185;

⁸¹Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի Ատլաս, Երևան-Մոսկուա, 1961, էջ 105. «Բազրատունեաց Թագաւորութիւնը IX Դ. Վերջին եւ X Դ. Առաջին Կէսին», Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հատոր 2, Երևան, 1976, էջ 200-201ի ներդիր:

⁸²Ասողիկ, էջ 192-93, 257. *Imperator Vasilii Bolgaroboitsa. Izvlecheniia iz letopisi Iakhi Antiokhiiskogo* [Կայսր Վասիլ Բուլղարասպան. Քաղաւածքներ Եաչիա Անտիոքացու Տարեգրութիւնից], հրատարակութիւն եւ թարգմանութիւն Բարոն Վ. Ռոզէնի, Սանկտ Պետերբուրգ, 1883, էջ 27; Տե՛ս նաեւ՝ Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, հ. III, 1976, էջ 109, 110, 128. Հ. Մեսրոպ Ճանաչեան, Դաւիթ Կիւրապաղատ (Պատմական Ուսումնասիրութիւն), Հայագիտական Մատենաշար «Բազմավէպ», 2, Վենետիկ, 1972:

⁸³Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, հ. III, էջ 429 եւ նրանում նշուած գրականութիւնը; Տե՛ս նաեւ՝ V. Arutiunova-Fidanian, *Armiane-khalkedoniti na vostochnikh granitsakh Vizantiiskoi imperii* [Հայ-Քաղկեդոնականները Բիզանդական Կայսրութեան Արեւելեան Սահմանների Վրայ], Երևան, 1980:

A REVIEW OF POLITICAL EVENTS IN TAIK (5th-10th cc.)
(Summary)

RAFAYEL MATEVOSIAN

The article outlines the political events from the 5th to 10th centuries AD that affected Taik, one of the 15 provinces of ancient Armenia. The province was originally a fiefdom of the Mamikonians, a distinguished Armenian feudal clan. Because of its strategic location, Taik played a pivotal role during the liberation wars that the Armenians waged against the Persian Sasanids and later against the Arab Caliphate in the 5-8th centuries. In the 10th century another Armenian feudal family, the Bagratunis, established a principality in Taik. The article expounds the details of the emergence of this principality, its political status and the nature of its relations with the Byzantine Empire. This part of Matevosian's study is based on a thorough analysis of Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus's *De administrando imperio*. The Byzantines captured Taik in the year 1000.